

Melyek a legrégibb német jövevényszavaink?¹⁾

Minden hazai kutató, aki német jövevényszavainkkal foglalkozott, egyetért abban, hogy nyelvünkben honfoglaláselőtti német jövevényszavak nincsenek. Minden szó, amely nyelvünkbe a németből került, a honfoglalás után jutott oda. Arra azonban, mikor kezdődik a honfoglalás után a német nyelvi hatás, s melyek a legrégibb német jövevényszavak, nincsen ilyen egységes nézet.

SIMONYI ZSIGMOND több ízben foglalkozott német jövevényszavainkkal. Feltett kérdéseink közül az egyikre, arra, mikor kezdődik a német hatás, több ízben nyilatkozott (l. Magyar Nyelv² 81, Ung. Sprache 66, Nyr. XLIX, 100 stb.). Nyilatkozatai közül idézem a következőt: „A szláv hatás után nyomban következett az erős német s a szintén tetemes olasz hatás. Az előbbi rendkívül nagy voltát már csak ez a három fontos szó is eléggé bizonyítja: *föld, rét, határ* = *Feld, Ried, Hotter*“ (l. Nyr. XLIII, 3). E nyilatkozatából az következik, hogy SIMONYI a német hatás kezdetét, minthogy a szláv hatást közvetlenül a honfoglalás után megindultnak tartotta (l. Magyar Nyelv² 79), időben megjelölve a X—XI. század határára tehetette. Hogy azonban melyek a legrégibb német jövevényszavaink, azt SIMONYI nem mondja meg, az idézett három szót azonban műveltségtörténeti tekintetben rendkívül fontosnak tartotta s német eredetében egy percig sem kételkedett (l. Magyar Nyelv² 81).

Magam szintén foglalkoztam azzal a kérdéssel, mikor kezdődik nyelvünkre a német hatás, s melyek a legrégibb német jövevényszavak. 1910-ben, majd 1916-ban (MNY. VI, 118—120, XII, 290—292) az volt a felfogásom, hogy vannak ófelnémet korszakban átkerült német jövevényszavaink, ilyenekül a *polgár* és a *szekrény* szavakat jelöltem meg, s egy „talán“ szóval a *molnár* szót. Mint-

¹⁾ Ez az értekezés Petz Gedeon születésének 70. évfordulója alkalmából kiadott Petz-Festschriftben (= Deutsch-ungarische Heimatsblätter. Bd. V [1933]: 166—179. lapján jelent meg németül. Most itt-ott változtatással jelenik meg magyarul.

hogy pedig az ófelnémet korszak 1050—1100-ig tart, ebből következik, hogy a német hatás kezdetét az 1050—1100 előtti időre tettem.

THIENEMANN TIVADAR „Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache“ c., művelődéstörténeti tekintetben is rendkívül tanulságos értekezésében (megjelent az Ungar. Jahrbücher [1922] II, 85—109) azt mondja, hogy nincsenek olyan felnémet eredetű jövevényszavaink, amelyekről kétségtelenül be volna bizonyítva, hogy ófelnémet korszakbeli átvételek.¹⁾ Ugyanakkor azonban azt is mondja THIENEMANN, hogy vannak olyan földrajzi és köznevek, amelyek 895—1000 közt jutottak nyelvünkbe, mégpedig olyan germán nyelvből, amelyben a második, tehát az ú. n. felnémet hangmozdítás nem történt meg. A földrajzi nevek ezek: *Bakony*, *Duna*, *Fertő* és talán *Mosony*, a köznevek meg: *bükk*, *föld*, *halom*.

THIENEMANN megállapításait szóvá tette SCHÜNEMANN KONRÁD „Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert“ c. (Berlin, 1923) művében. SCHÜNEMANN a földrajzi nevekről azt hiszi, hogy talán a gepidáktól valók, a három köznévről azonban határozottan azt állítja, hogy finnugor korbéli átvételek.²⁾ Vagyis szerinte nyelvünkbe a honfoglalás előtt jóval korábbi időben is kerültek német, illetőleg germán szavak.

A jövevény földrajzi neveknek és a köznévi jövevényszóknak igen sok esetben nincs meg az a szoros kapcsolatuk, amely különben az első pillanatra olyan kétségtelennek látszik. Azért tanácsos a kettőt egymástól különválasztva tárgyalni. Lehetnek a magyarban X. századból való német földrajzi nevek, ebből azonban még nem következik, hogy ugyanezen korból vannak német hatás alatt átkerült köznevek is.

A szóvá tett földrajzi nevek közül csak egy a német eredetű. *Mosony*, ó-magy. *Musun* kétségtelenül német, mégpedig egy, a IX—X. sz. határán átvett ó-bajor *Mosun* mása (vö. hogy bajor

¹⁾ „Nach der Erwägung aller Kriterien der Lautform und der Bedeutung wird man sich mit dem negativen Resultat begnügen müssen, dass ahd. Lehnwörter für die ungarische Sprache mit Sicherheit noch nicht erschlossen worden sind.“

²⁾ Szavai ezek: „Falls es sich hierbei wirklich um Entlehnungen der Landnahmezeit handelt und nicht, wie es bei den letzten drei Wörtern (*föld*, *halom*, *bükk*) um noch ältere Entlehnungen aus der fgr. Zeit, so läge der Gedanke an die Gepiden als Vermittler...“ (I. m. 19.)

nyelvi területen ma is van *Mossen* nevű falu); egy ó-bajor *Miosun*-ból alig, későbbi bajor *Miesen*-ből meg (Mosonyinak XI—XII. sz.-i német neve *Miesenburc*; l. minderre MNy. XVIII, 145, 214) egyáltalán nem lett volna a magyarban *Musun* > *Mosony*, tehát velaris hangrendű szó. A többi földrajzi név: *Bakony*, *Fertő*, *Duna* nem német és nem germán. *Bakony* és *Fertő* eredeti magyar név; mind a kettőről alkalomadtán bővebben írok; bővebben azért, mert a *Bakony* nevet én is régebben germán eredetű földrajzi névnek tartottam (l. GOMBOCZ—MELICH, EtSz.), a *Fertő*-t azonban sohasem gondoltam másnak, mint magyarinak. A *Duna* folyó neve sem a germán nyelvekből, sem pedig a szorosabb értelemben vett német nyelvből hangtanilag meg nem magyarázható, ellenben hangtanilag kifogástalanul érthető az ó-orosz *Dunajb* alakból, azért legvalószínűbb, hogy honfoglalás előtt átvett orosz-szláv név (l. GOMBOCZ—MELICH, EtSz.).

Az elmondottak alapján *Bakony*, *Duna*, *Fertő*, *Mosony* földrajzi nevek nem alkalmasak annak a tételnek a bizonyítására, hogy nyelvünkben vannak földrajzi nevek, amelyek olyan germán nyelvből valók, amelyekben a második, tehát a felnémet hangmozdítás nem történt meg.

Legrégibb német, illetőleg germán jövevényszavainknak kutatóink a fenti felsorolás alapján a következőket tartják:

a) Nem felnémet, hanem más német vagy germán nyelvi átvételek: *bükk*, *föld*, *halom*;

b) Felnémet nyelvi átvételek: *határ*, *molnár*, *polgár*, *rét*, *szekrény*.

Lássuk ezeket a szavakat egyenként:

A *bükk* szóról hosszú időn át én is azt tartottam, hogy olyan germán: német nyelvből való, ahol a germán *-k* nem ment át a felnémet hangmozdításon (l. GOMBOCZ—MELICH, EtSz.). Ma azonban azt vallom, hogy hangtani okokból elfogadhatatlan a *bükk* germán: német eredete. A magyar szónak *bik* (< **biki*), ebből *bük* (< **bükü*), tehát a tőszótagban *-i* > *-ü*-vocalismusú a régibb alakja (vö. 1095/XIII:V *bik za du*, 1193: *bikkerek* stb. l. OklSz.). A mai németben a *büche* csak irodalmi szó, az irodalmi nyelvbe a XVI—XVIII. sz.-ba ment át az alnémet *béke* szóból. A német köznyelvben és a felsőnémet nyelvjárásokban *buche* a 'bükk' neve; erre nézve vö. kn. *buoche*, ófn. *buohha* (az ó-bajorban *p*-vel; vö. az ó-bajor *Puohlōh* helynevet, l. SCHATZ, AltbGram.). Bár az alnémet *béke* szó umlautja nincs tisztázva, egy kétségtelen: a német *buche*

,bükk', alném. *bäcke* ,bükk' szó tőszótagjában eredetileg *-ô-* (= idg. *-â-*) van. Ennek a germán *-ô-*-nak az alnémetben *-o-*, umlauttal *-ö-* felel meg. Az ilyen tőszótagbeli *-ö-*-ből meg az ó-magyarban sohasem lett volna *-i* > *-ü-* (vö. fentebb ó-magy. *bik* > *bük*). A magy. *bik* > *bük* csakis egy idegen nyelvbéli *bik* vagy *bük*-ből való lehet. Már pedig mi *-ü-*-vel hangzó alakot sem az alnémetből, sem más germán nyelvből a IX—X. századokra kimutatni nem tudunk, és azokban ilyen umlautos alak nem is lehetséges. Számba kell venni az alnémet *bäcke* szóvégi *-e-*-jét is. Hogy ez az *-e* milyen ó-alnémet magánhangzóra megy vissza, nem tudom; az ó-felnémetben a szó *buohha*, tehát *-a-*-ba végződik. Az ó-alnémet szóvég talán *-ja* lehetett (vö. ó-alném. *bokia*, Hoops, Reallex), innen az umlaut, *-i-* azonban semmiesetre sem. Pedig az ó-magy. *bik* > *bük* tővéges alakja **biki* > **biki* volt a IX—X. sz.-ban. Ha alnémet eredetű volna a szó, akkor az alnémet abszolút szóvégben levő magánhangzó a magyarban aligha tűnt volna el. Mindezen okok alapján azt hiszem, hogy a *bükk* szó nyelvünkben sem alnémet (l. EtSzót.), ahogy régebben gondoltam, sem más német: germán jövevény nem lehet. Tekintettel a bükkfa növényföldrajzi elterjedésére,¹⁾ kétségtelen, hogy a magyarság a bükkfát a honfoglalás előtt nem ismerte. Nem lehetetlen azonban, hogy a **biki* > **biki* szó megvolt a magyarban a honfoglalás előtt is. Ez esetben lehetséges, hogy a magyar szó azonos a csagatáj *bük* ,eiche, tölgy' (l. Radloff IV, 1875) szóval. A két szót Munkácsi Bernát: NyK. XXXII, 384 egyeztetette, az egybevetést azonban a magyar nyelvészek részben az én régebbi fejtegetéseim alapján, részben pedig azért, mert a török szót a török nyelvek közül csupán a csagatájából sikerült kimutatni, nem fogadták el (l. Gombocz—Melich, EtSz.; Gombocz, MNy. III, 109, MSFOu. XXX, 214). A magyar szónak eredetileg ,tölgy; quercus' lehetett a jelentése, mai ,fagus' jelentését csak később, a honfoglalás után kaphatta.²⁾

Amilyen régi az a nézet, hogy *föld* szavunk a ném. *feld* átvétele (l. Debr. gram. 342; Gyarm. Voc.; Dank. Lex.; Borovszky, NyK. XXIV, 336; Lumtzer—Melich, DLehnw.; Thiernemann, Ung. Jahrb.

¹⁾ A bükkfa elterjedésének határvonala a következő helyekkel jellelhető: Irlandban nincs bükk. Glasgow—Edinburg—Norvégia déli csücske—Gotaland—Danzig—Königsberg—Brestlitowsk—Dubno—Iaşi—Predeal—Orsova—Viddin—Várna—Trnovo—Sevastopol—Stavropol—Vladikavkaz. E vonaltól délre van, északra nincs bükkfa.

²⁾ Beke Ö.: Nyv. LXII, 25 kúnbesenyő átvételre gondol.

II, 89; SCHÜNEMANN, Die Deutschen 19, 20; PAIS D., MNy. IX, 359; ERDŐS I.: Idg. Forsch. LII, MNy. XXXI, 71. stb.), éppolyan régi az is, hogy se nem német, se nem germán eredetű (l. LESCHKA, El.; HUNFALVY, NyK. V, 275, 295; BUDENZ, NyK. 24, 464). A hangalakbeli találkozás, miként THOMSEN VILMOS, Über den Einflusss 162 megjegyezte, „eine ganz zufällige Ähnlichkeit“. Régebbi nézetemmel ellentétben 1928-ban (MNy. XXIV, 141) én is úgy nyilatkoztam, hogy a *föld* szó nem német eredetű. Véleményem szerint ugyanis az átvételnek első sorban jelentéstani akadályja van. Az ófn. *fēld* (bajor helynevekben 950-ig *-d*-vel, 950-től *-t*-vel, l. SCHATZ, Altbair. Gram. 65. §), kfn. *vēlt*, úfn. *fēld* alapjelentése: .ebenes land, bodenfläche, erdfläche, fläche zum fruchtbau' (l. MENTZ, ONKunde 21; WEIGAND-HIRT, DWb.⁵). A langobárd *fēld*-nek is 'campus' volt a jelentése; a langobárdok ugyanis azt a síkságot, a mai magyar Alföldet, amelyen laktak, *Fēld*-nek nevezték (l. PAULUS DIACONUS, Hist. Lang. 20).¹⁾ A magy. *föld* ellenben első sorban 'terra, Erde'. Ez a jelentés van a legrégibb adatban is, a *Földvár* hn.-ben (vö. 1095-ből: quod dedit in *felduar* l. OklSz.), amely latinul a. m. 'castellum terreum' (l. Anonymus Gestá-ja 34. §.). Ebből a jelentésből fejlődött a ,regio, solum, ager' jelentés, de ez már BUDENZ: NyK. VI, 464 szerint is csak másodlagos. Német területen a *fēld* szónak 'terra' jelentése nincs, *fōld*-ablautos alakjának is csak az ónorvégban (l. THIENEMANN i. m. 89).

Hangtani tekintetben is megjegyezhető, hogy olyan egytagú szavaink, amelyek *ē* ~ *ö*-vel váltakoznak, egykor *i* ~ *ü*-vel hangzók voltak, vö. *mēg* ~ *mög*: *mige* HB. | *hēgy* ~ *högy* < *higy* ~ *hügy* OklSz. | *nēm* 'nein' ~ **nöm* < **nim* ~ *nüm* l. NySz., OklSz. Ezt várnök a *fēld* ~ *fōld* esetében is, s ezért sem tarthatjuk a magy. *föld* megfelelőjének a ném. *fēld* szót.

Nem lehet alnémet (még kevésbé felnémet), sem germán eredetű a magy. *halom* 'hügel' szó sem, amint azt LUMTZER VIKTOR s vele én is közös munkánkban, a DLehnwörterben hittük s amint azt THIENEMANN is idézett művében így fejezi ki valószínűvé tenni.

¹⁾ ERNST SCHWARZ, Zur Nameng. 110. lapján a langob. *Fēld*: magy. Alföld-ről is ír; a két név közt nincsen összefüggés. A magy. Alföld a XIX. sz. második felének tudatosan alkotott földrajzi elnevezése a közhasználatú *alföld* általában a hegyes vidék mellett lejjebb fekvő föld', pl. a Gyöngyöستől nem messze fekvő Veresmart lakóinak 'alföld' a síkon fekvő Ludas, Karácsond községek s így tovább.

Az alnémet szónak ‚flussinsel; berg, hügel; meer, see‘ a jelentése (vö. ó-szász *holm* ‚berg, hügel‘; ang. *holm* ‚werder, flussinsel‘; ang.-szász *holm* ‚meer, see‘ I, KLUGE, EtWb.¹⁰, WEIGAND—HIRT DWb.⁶), s újabb időben átmenet a *holm* az úfn.-be is, ahol a. m. ‚flussinsel, seeinsel; in den nordischen seestädten platz, wo schiffe gebaut werden‘. A magy. szónak, melyre első adatunk 1055-ből van, mindenkor ‚hügel‘ volt, s ma is ‚hügel‘ a jelentése. Kizárólag ‚hügel‘ a jelentése az ősszláv **chlmъ*-nak s a neki megfelelő különböző szláv nyelvekbeli *chlmъ*-, *cholmъ*-, *chlm*-, *hum* stb. szónak (I. BERN. EtWb. I, 410). A jelentés alapján, amihez azonban a szabályos hangalaki megfelelés is hozzájárul, az a nézetem, hogy a magy. *halom*, régi magy. *holmu* szó szláv (így MIKL. Slav. el., EtWb. 92), mégpedig valószínűleg ó-orosz nyelvi átvétel (I. MELICH, MNy. VI, 445).

A *bükk*, *föld* és *halom* ezek szerint nem német s nem is germán nyelvi átvételek. Velük tehát azt a tételt, hogy nyelvünkben vannak X. századi vagy még régebbi időből való német, illetőleg germán szavak, amelyek olyan nyelvből valók, amelyekben a második német hangmozdítás nem hajtódtott végre, bizonyítani nem lehet.

Felnémet területről jött legrégebbi német jövevényszavainknak a kutatók a következőket tartják: *határ*, *molnár*, *polgár*, *rét*, *szekrény*. E szavak közül a *polgár*, a *szekrény* s „esetleg“ megjegyzéssel a *molnár* szót egy régebbi dolgozatomban ófelnémet korszakbeli átvételnek tartottam, THIENEMANN TIVADAR azonban, miként fentebb megjegyeztem, arra az eredményre jutott, hogy „nach der Erwägung aller Kriterien der Lautform und der Bedeutung wird man sich mit dem negativen Resultat begnügen müssen, dass ahd. Lehnwörter für die ungarische Sprache mit Sicherheit noch nicht erschlossen worden sind“ (I. Ung. Jahrbücher II, 91).

Vegyük az idézett szavakat közelebbi vizsgálat alá.

A *határ* szóról részletesen írtam a MNy. XXVI, 161–167. lapján, s kimutattam, hogy eredeti magy. szó; a magy. *hat* ‚posse; possidere; penetrare, progredi, efficacem esse‘ igének -ár képzős származéka. E *határ* sok, a magyar nyelvvel érintkező nép nyelvébe is átkerült, bennük tehát mindenütt magyar jövevény.

A *molnár* szóról (első adatok a XIV. sz. első feléből I. NySz., Oklsz.) azt mondtam (I. MNy. XII, 291), hogy talán az ófn. *mulinári* (innen kfn. *mülnære*, *mülnær*, osztr.-baj. *müllner* < klat. *molinarius*) átvétele. Ha azonban a szó az ófn.-ben umlauttal, tehát *mülinári* < *mülinær*-nek hangzott, akkor a magyar szó nem fel-

német eredetű. Származtatható azonban a magy. *molnár* a szláv *mlynarъ* 'molnár' szóból (így MIKL. Slav. el.), s talán a klat. *molinarius* (olasz *mulinaio*, frc. *meunier*) szóból is. Más szóval, nyelvi alapon alig dönthető el, honnan került hozzánk a *molnár* szó. Ha a felnémetben a szó a X. sz. óta umlauttal hangzik, akkor a németből nem származhatik.

A *polgár* szóra első adatunk a XIII. sz. első feléből van. Kétségtelen, hogy német, mégpedig szókezdő *p*-je alapján, bajornémet eredetű. Csak az a kérdés, ófelnémet vagy középfelnémet korszakbeli átvétel-e. Ha ófelnémet korszakbeli, csakis egy ó-baj. *purgári* mása lehet, ha pedig középfelnémet, akkor ugyanilyen korszakbeli bajor *purgær* átvétele (vö. ófn. *burgári*, kfn. *burgære*, úfn. *bürger*). A német szóról tudjuk, hogy umlaut nélkül hangzott a középfelnémetben, s részben még a korai újfelnémetben is (l. PAUL—GIERACH, Mhd. Gram. 40. § Anm. 3; WEIGAND—HIRT, DWb.⁵ *bürger* a.). Ezért veláris hangrendű a magy. *polgár*. Hogy azonban ófelnémet korszakbeli átvétel-e, azt nem tudjuk eldönteni. Régebben azt hittem, hogy a *polgár* szó *-ár* vége csakis az ófném. *purgári -ári*-jából való lehet (l. MNy. VI, 119). Vannak azonban olyan *-ár*-ba végződő német eredetű szavaink, amelyek előbbi *-ér*-ből illeszkedéssel a magyarban váltak *-ár* végűekké (vö. *hóhár*, első adat a XVI. sz. elejéről, máskép: *hóhár* 'scharfrichter' < kfn. *håhære*, bajor *håher*, osztr. **hóhær* | *fullajtár* 'praecurrens, satelles'; első adatok a XVI. sz. végéről; < úfn. *vorreiter*, kfn. *vorritære*, stb. l. PETZ G.: Akadémiai Értesítő 1897). Ezért lehetséges, hogy a *polgár* szó *-ár*-ja sem az ófn. *-ári* mása.

Látszólag kifogástalan egyeztetés a magy. *rét* 'pratun, wiese' < úfn. *riet* 'schilfrohr; mit schilfrohr bewachsenes gelände; feuchter boden', s mint ilyen lehet 'legelő hely' is l. WEIGAND—HIRT, DWb.⁵, GRIMM, DWb. (az egyeztetésre l. GYARM. Voc.; DANK. Lex.; LUMTZER—MELICH, DLehnw.; HORGER, Magyar szavak 146 stb.). De ez csak látszat. A magy. *rét* < ném. *riet* származtatás sem jelentésileg, sem hangtanilag nem kifogástalan. Jelentésileg azért nem, mert a ném. *riet* 'nád, káka, schilfrohr' jelentésű; ebből fejlődött a 'röhricht, feuchter boden, auf dem riet wächst, sumpfund, moorboden' l. GRIMM, DWb., PAUL, DWb.², SCHMELLER III, 166. — A magy. *rét*-nek, melyre első adatunk 1223/1243-ból van (l. OklSz.), 'planities, pratun' a jelentése; 'nád, káka' vagy 'náddal, kákaival benőtt mocsaras, lapos hely' jelentése azonban a régi nyelvből ki nem mutatható,

s az az egy adat, amelyet a MTsz. HERMAN OTTÓ Magy. Halászat c. könyvéből idéz, s amely szerint a *rét* a népnyelvben annyit is jelent, hogy „mocsaras, lápos, tavashely, mely halászatra is alkalmas“, a régi és a mai nyelv általánosan használt ,pratum, wiese' használattal szemben alig jöhet tekintetbe.

Nem kifogástalan a hangtani megfelelés sem. Az úfn. *riet* (olv. *rīt*) a kfn.-ben *riet* (olv. *riet*; a kettős hangzónak *i* a hangzó-sabb eleme), az ófn.-ben *hreat* (a IX. sz. végéig), *hriot* > *riot* (a IX sz. végétől), *riet* (a X. sz. végén és a XI. sz.-ban). Hogy az ófn., kfn. *eo* > *io* > *ie* eső diftongus az ó-magyarba kerülve *ē*-vé > *é*-vé vált volna, teljesen valószínűtlen. Erre a hangtani nehézségre utalunk is LUMTZER VIKTORRAL írt *Deutsche Lehnwörter* c. munkánkban, s azt mondjuk, hogy vocalismusa alapján a magy. *rét* ,pratum, wiese' talán közép- vagy alnémet nyelvi átvétel.

Ma az a meggyőződés, hogy a *rét* ,pratum, wiese' azonos a *rét* ,plica, ruga, schicht, falte' szóval, s hogy e szavaknak semmi közük a magy. *rend* szóhoz, amellyel nyelvtudományunk a *rét* ,plica, ruga' szót eddig kapcsolta (l. a többek közt HORGER, Magyar szavak 146). A *rét* ,plica, ruga, pratum, wiese' eredeti magyar szó, s tévedtünk, mikor a két jelentést egymástól elválasztottuk (így a NySz. is). A közös jelentés, amelyből a ,pratum, wiese' és a ,falte, schicht' fejlődhetett, a ,planities, planum, ebene, fläche'. A NySz. WENZEL, Árpádkori új okmánytár XII, 648. lapjáról idéz egy adatot, amely így szól: „Planicies que wigo dicitur *ret*“ (l. *rét* ,pratum' a NySz.) Ebből azt olvasom ki, hogy a *rét* szó ,pratum, wiese' jelentéshez azért jutott, mert a *rét* szó eredetileg ,planities, planum, ebene, fläche, síkság, térség' jelentésű. A *rétes*(*béles*) azért *rétes*, mert sok *rét*-je, ,ebene'-je, ,fläche'-je, mintegy sok ,lapja' (vö. *lapos* föld: ,planum, ebene' NySz.), ,síkja' van. Egy *egész rétposztó* (l. SZABÓ DÁVID, Kisdéd szótár²) a. m. egy végposztó, mintegy egy síkból, l a pból álló posztó. Jelentésstanilag tehát a *rét* ,pratum wiese' és a *rét* ,plica, ruga, falte, schicht' kifogástalanul kapcsolható; hogy pedig az azonosságnak hangtani akadálya nincsen, azt felesleges bizonyítani.

A *szekrény* szóról egykor azt tartottam (l. MNy. VI, 118), hogy ófelnémet korszakbeli átvétel a *scrīni* szóból. Már THIENEMANN is kétségét fejezte ki ófelnémet eredete ellen azért, mert a szóra a magyarban első adataink csak a XV—XVI. sz. határáról, illetőleg a XVI. sz. elejéről vannak (l. i. m. 91 és NySz., OklSz.). Azóta a

szekrény szó ófelnémet, sőt általában német eredete ellen BÁRCZI GÉZA részletesen megokolt tanulmányt írt s mindent figyelembe véve francia, közelebről vallon eredetű szónak magyarázta (I. MNY. XXVIII, 199—205).

Végig vizsgáltuk a *határ*, *molnár*, *polgár*, *rét*, *szekrény* szavainkat, amelyekről nyelvtudományunk azt tartotta s részben tartja, hogy legrégibb, részben ófelnémet korszakban átkerült német jövevényszavaink. Vizsgálódásunk eredménye: a *határ* és a *rét* eredeti magyar szavak, a *molnár*-ról nyelvi alapon nem dönthető el, honnan, mely nyelvből került, a *szekrény* talán francia (vallon) eredetű. Kétségtelenül német, mégpedig bajor-német csupán a *polgár* szó, erről azonban nem dönthető el, vajjon ófelnémet vagy középfelnémet korszakbeli átvétel-e. Eddigi fejtegetéseink alapján tehát igazat kell adnunk THIENEMANN TIVADARNAK, „dass ahd. Lehnwörter für die ungarische Sprache mit Sicherheit noch nicht erschlossen worden sind“ (I. Ung. Jahrbücher II, 91).

És mégis azt mondom, hogy nyelvünkben nemcsak ófelnémet korszakban, tehát 1050—1100 ig átkerült német személyneveink, és ezekre visszamenő helyneveink vannak (ilyenek: *Hunt* ~ *Hont*, *Imre*, *Majtény*, *Pázmány* stb.), hanem vannak ilyen közneveink is. A fentiekben láttuk, hogy a *polgár* szó lehet ófelnémet korszakban átkerült bajor-német jövevényszó.

Nagyon valószínű, hogy német eredetű a *köböl* „modius, medimus, kübel, metzen, kiebel“ (búzára, borra, l. ez értelmezést MÁRTON JÓZSEF 1816. évi szótárában) szó. A *köböl* szót a magyarság a honfoglalás után, de még 1067 előtt vette át. Első magyar nyelvi adatunk rá 1233-ból van (vö. de uilla *Cubulcut* olv. *Kübülkut* l. OklSz.), származékban meg 1193-ból (vö. Inde ad *cubules* olv. *Kübülés*. ÓMolv. 56. = talán az egykori *Köblös*, Somogym., l. CsÁNKI II, 622). Hogy azonban a magyar nyelvben 1193-nál régebbi a szó, arra bizonyíték a hazai lat. *cubulus* (később *cubulo* is), amely hazánkban már a XI. sz.-ban egy bizonyos gabona- és bormértéknek a neve. Adataim a hazai latin *cubulus*-, *cubulo*-ra a következők: 1067: *cubulus* vini, *cubulus* cerevisiæ, (I. KÖVACS, Ind.) 1138: duos *Cubulones* farine, duos *Cubulones* Ciruisiæ. IX *Cubulones* marcij, XXX *cubulos* marcij, XX *cubulos* marci, l. ÓMolv. 32 (ez oklevél adatait idézi Du CANGE is, mint magyar bormértéknevet, innen idézi LEDERER EMMA: Századok LVII.—LVIII. 126—128), XII—XIII. sz.: *cubulus*, BARTAL, M. latinság szót. | 1183:

cubulus Kovács, Ind. | XIII. sz. első harmada: *quadringentos cubulos vini de cubulo de Sumogy VárReg. 15. cap.; sex cubulos cereuisiæ uo. 209. cap.; duos cubulos frugum uo. 341. cap.* | későbbi XIII. sz.-i adatok: *cubulus* l. Kovács, Ind. A hazai latinban a *cubulus* a XIV. és XV. sz.-ban is, és később is használt szó, vö. „*cubulus — kebel*“ Beszt. szój.; „*cubulus — kwbel*“ Schlägli szój. stb. A *cubulus* és *cubulo* csakis a magyarországi latin nyelvben van meg, s ezért kétségtelen, hogy az ó-magy. *kübul* szóból való latinositás. A latinositásnak 1067 előtt kellett megtörténnie, mivel a latin szóra ebből az időből van az első adatunk. A latinositás természetesen csak azért történhetett meg, mert már akkor megvolt a magyar nyelvben a *kübul* szó.

Az ó-magy. *kübul*, mai magy. *köböl* (alakváltozatok a régi nyelvben: *kübel*, *köbel*, *kébél* l. NySz., OklSz.) szó eredetére három nézetet ismerek:

a) Az ó-magy. *kübul* < szláv *kzbelz*; vö. egyh. szláv *kzbelz* (alakv.: *kzblz*, *kzblb*, *kzbelz*, orosz szerk.-ben *koblz*, *kobelz* is, l. Lex. p.) ‚modius, medimmus, cadus, choenix‘ | bolg. *köbel*, több. *köbli* ‚kübel, eimer, trog‘; *köbzl* ua. | szerb *käbao*, gen. *käbla* ‚wassereimer‘; Dalmáciában ‚melk-gelte‘; horv. *kebel* (*keblica*) ‚urna, urna aquaria‘ | szlov. *käbel*, gen. *käbla* és *käbel*, gen. *käbla* ‚schaff, metzen‘ | tót nyelvj. *gbel* ‚wassereimer; metzen‘; innen tót *Gbely* = magy. *Egbel* ~ *Egbél* hn., Nyitra m. | cseh *kbel* (nyelvj. *gbel*, *bel*), gen. *kbele*, *kbelu*, *kbela* ‚kübel‘, der ständer im teiche‘ RANK (vö. ó-cseh *kbel* innen *Kbel* személy- és helynév, l. GEBAUER, SlovD. staroč.; Prága mellett van ma egy repülőtér, neve *Gbel*) | ó-lengy. *gbel* | ó-or. *koblz*, *kobelz* | kisor. *gbol* (van a keleti tótban is *gbol*; mindkettő lengyel hatás alatt). — A szláv szó egyesek szerint a germánból (így legutoljára R. EKBLÖM: ZtslavPhil. X, 7), mások szerint az ófelnémetből való; < vö. ófeln. **kubil* (kicsinyítve: *miluh-chubili* ‚milch-kübel‘ s l. BERN. EtWb. I, 658). Az ófelném. szó a lat. *cüpa* ‚kufe‘ szóból lett középlat. *cupellus*, *cupella* ‚mensura frumentaria‘; vas *patorium* átvétele, l. KLUGE, EtWb.¹⁰, WEIGAND—HIRT, DWb.⁵

A szláv *kzbelz*-ből **kbel*-en keresztül szabályosan fejlődött a tót nyelvj. *gbel*, a cseh *kbel* (nyelvj. *gbel*, *bel*), az ó-lengy. *gbel*. Az ó-or., a bolg. és a szerb szavak azonban nem a *kzbelz* folytatói. Ezek a szavak a ragos *kzbelä* (gen.), *kzbelë* (dat.), *kzbeli* (több. nom.) > *kzbla*, *kzblë*, *kzbli* alakokból (tehát olyan alakokból, ahonnan az *ö* szabályosan kieshetett) elvonódott *kzbl* folytatói. Ebből a *kzbl*-

ból lett az egyes nom.-i alak, s innen az ó or. *kobl* = *kobel*, bolg. *kobel* és *kébsl*, szerb *kàbao*.

Az ó-magy. *kübül* nem származhatik a **köbl* alakból. Ebből a magyarban talán *gbél* ~ *gböl* = *gbél* = *egbél* ~ *egböl* = *egbél* lett volna (vö. hogy a nyitrai megyei tót. *Gbely* hely nevéből, amely annyit jelent, hogy *Köbölfalva*, *Köblös* [l. ilyen *Köblös* hn. LIPSZKY, Rep.], a magyarban *Egbell* = *Egbell* lett). De nem származhatik a magy. *kübül* = *köböl* a szláv *köbl* alakból sem; ebből a magyarban *kublu* = *kobl* = *kubul* = *kobol* alakot várnánk.

A szláv **köbl* és **köbl* alakok körülbelül a X. sz. közepétől a XI. sz. végefeléig voltak meg az akkor élt szláv nyelvekben. A X. sz. közepe előtt és a IX. sz.-ban az egyházi szlávban is, más élő szláv nyelvben is *köbl* volt az élő alak. Ebből a magyarban szabályosan *kübül* = *kübül* lett volna. Nem állítom, hogy hátraható illeszkedéssel a magyarban nem válhatott volna egy IX. sz.-i—X. sz. eleji *kübül* = *kübül*-ből *kübül* = *kübül* = *kübül*, mégis tekintetbe véve azt, hogy az ó-magy. *Sumigy*-ből *Sumogy* = *Somogy*, *Budrig*-ből *Bodrog* lett, valószínűbb, hogy az ó-magy. *kübül* = *kübül*-ből is *kübül* = *kobol* lett volna. Szláv és magyar hangtörténeti okok alapján tehát nem valószínű a magy. *kübül* = *köböl* szláv eredete.

b) Az ó-magy. *kübül*, mai magy. *köböl* = provençal *cubels*, *cubel* 'kübel' KÖRTING, LRWb.³; *cubel* ua. LEDERER EMMA: Századok LVII—LVIII. 126—129. — Ezt a származtatást LEDERER EMMA i. h. állította fel; szerinte a prov. szó közelebb áll a magy. *köböl*-höz, mint a ném. *kübel*, mert a ném. *kübel*-ből *-li* vagy *-lye* végű magyar szó lett volna; példái: *kifli* < ném. *küpfel*, *zsemlye* < ném. *semmel*. Azonfelül az ófn.-ben, s így a bajorban nincs meg a szó, s a kfn.-ben, ahol van *kübel* szó, nem mértéknév. Ez okok alapján a magyar szó provençal eredetét lehetségesnek tartja s történetileg igazolni is próbálja.

Egyik kifogása sem helytálló. A ném. *-el*-be (az ófn.-ben részben *-il*-be) végződő szavak a XVII. sz. előtt *-ël* ~ *öl* = *ely* ~ *öly*, *-ol* = *-öly*-lyal jöttek át (vö. *cikkely*, *persely*, *ráspoly*, *tarsoly*, *tönköly*, *zámoly*, *zsindely*), a XVII. sz. óta meg *-li*-vel jönnek át (l. erről MNy. XI, 384, 463, XII, 299, 316, Nyr. XLV, 370; az első ilyen szavak: 1632-ből: *paletli*, 1643-ből: *kugli* l. i. h.). — Az sem helytálló kifogás, hogy az ófn.-ben a szó nincs meg; ott van az ófn. *miluh-kübül* 'milchkübel' diminutívum, de ha ilyen az emlékekből nem volna is kimutatható, ófn.-kori meglétét bizonyítja

az egyh. szláv *kobla*, amely az egyh. szlávban ófelnémet átvétel (l. fentebb). Az sem helytálló kifogás, hogy a szó a németben nem mértéknév. Jöhetett át a szó, mint egyszerű 'edénynev' s műkifejezéssé, mértéknévvé itt a magyarban vált. A magy. *megye* szó a szlávágtól 'terminus, limes, grenze' jelentésben jött át; 'comitatus, districtus' jelentésűvé, tehát jogi kifejezéssé a magyarban lett. — LEDERER EMMA kifogásai az ó-magy. *kübül*, mai magy. *köböl* német eredete ellen tehát nem helytállóak. De LEDERER nem kísérelte meg hangtanilag bizonyítani, hogy válhatik-e egy X—XI. sz. határán, XI. sz. első felében élő provençal *cubels-*, *cubel*-ből az ó-magyarban *kübül*. Azt hiszem, aligha. A X. sz. végi—XI. sz. eleji provençal *cubel* szóból a magyarban inkább veláris hangrendű magy. *kubel* > *kubél* > *kobél* vált volna.

c) Az ó-magy. *kübül*, mai magy. *köböl* < ófn. *kubil* (olv. *kübil*). Ennek az egyeztetésnek sem hangtani, sem nyelvtörténeti akadálya nincsen. Az ófelnémetben 1000 körül az *i* hatása alatt az *u* sok esetben már *ü*-vé lett (l. BRAUNE, Alth. Gram.³⁻⁴ 42., 49. §§.; MELICH, MNy XXVII, 90). Az utolsó szótag *-il*-jében az *-i* ekkor még nem *-e* (vö. ófn. *himil* 'himmel', *wurfil* 'würfel' stb.). E korszakban a bajorban a szóközépi zöngétlen *-b-* ismét zöngéssé lesz, s írva is *p* helyett *b*-t írnak az emlékek (l. BRAUNE, Alth. Gram.³⁻⁴ 136. §.; PAUL—GIERACH, Mhd. Gram. 6. §. 12. Anm. 1; SCHATZ, Altb. Gram. 69. §.). LESSIAK PRIMUS: Germ.-rom. Monatschrift II. [1910] 283.). Ezek szerint nyelvtörténeti tekintetben 1000 körül, s így a XI. sz. első felében a németben egy élő *kübil* alak igen is lehetséges. Egy ilyen *kübil* alakból pedig a magy.-ban ebben az időben szabályosan lesz *kübül*, s ebből a mai *köböl*. Kifogást legfeljebb annyiban lehet tenni a származtatás ellen, hogy a magy. *köböl* hangzovesztő tő, tehát: *köblöt*, *köblös* (l. TMNy. 308, 315), holott a *persely*, *ráspoly*, *tönköly*, *zsámoly* stb. németből került szavak nem hangzovesztők. Azonban azt hiszem, hogy ez nem lényeges kifogás. A németből került *-oly* ~ *öly*-végű szavak közt is van olyan, amelynek egy-egy írónál hangzovesztő a töve, vö. pl. *tarsoly*, régibb *tassoly* (< ném. **taschel*, *täschel*) szót; ennek a régi nyelvben ilyen ragos alakjai is előfordulnak: ő *tuslyába*, *taslyodban* TMNy. 315, ú *taslyába* NySz. Másrészt meg a *köböl* származékának a *köblös*-nek legrégebb alakja *Kübüles* (l. 1193: Inde ad *cubules* ÓMOlv. 56; talán azonos a somogy megyei *Köblös*-sel, CsÁNKI II, 622). A XVI. sz.-ban is van olyan magyar ember, akinek a beszédében a *köböl* szó nem hangzó-

vesztő tő (vö. 1540-ből: thyzenketh *kebelet* MNy. XXIV, 216). Mind-ebből az következik, hogy a *köböl* < ó-magy. *kübül* eredetileg lehet nem hangzövető tő, ragos, képzett alakjai: **kübülüt*, **kübülüs* voltak. A *kübül* tehát az ú. n. *bukur*-típusba tartozhatik.

Az ó-magy. *kübül*, mai magy. *köböl* tehát lehet ófelnémet korszakbeli, 1000 körül vagy a XI. sz. első felében átvett német szó (németnek tartja GOMBOCZ, Magy. tört. nyelvt. III. Alaktan 33 is).

Kétségtelen, hogy 1200-ig kerültek nyelvünkbe a németből a következő szavak is: *kehely* (első adat a XV. sz. elejéről) < kfn. *kelch*, *kelich*, ófn. *chelh*, *chelich*, l. e szóról utoljára PERTZ: MNy. XXIII, 149 | *konyha* (első adat 1206-ból) < ófn. *chuchina*; ez umlaut nélküli alakra l. SCHATZ, Altb. Gram. 30. §.; a ném. szó < kései lat. *coquina*; másképp a magy. szóról ÁRBÓTH: Arch. f. slav. Phil. XXV, 571 | *pór* (első adat 1211-ből), „rusticus” < XII. sz.-végi ó-bajor **pour* l. MNy. XII, 313 | *szoba* (első adat a XIV. sz. végéről, Beszt. szój.) < ófn. *stuba*, kfn. *stube*, „heizbares gemach, zimmer”. A *szoba* nem lehet < szláv *istzba*, e szláv szóról l. Slavia VIII, 499, Zfslav. Phil. X, 7; nem lehet < klat. *stuba*, hazai lat. *stuba*. Beszt. szój., Schl. szój., mert a latinból *št-* szókezdetet várnánk. Azt azonban, hogy e szavak közül melyik került nyelvünkbe már a XI. sz.-ban, tehát még az ófn. korszakban, s melyik a XII.-ben, tehát a korai kfn. korszakban, mostani adataink és ismereteink alapján eldönteni nem tudjuk (l. BÁTKY Zs.: M. N. Múz. Népr. Ért. XXII, 83, XXIII, 76).

Az eddigiekben azt állapítottuk meg, hogy a *polgár* lehet ófn. korszakbeli, tehát XI. sz.-i, de lehet korai kfn. korszakbeli, XII. sz.-i német jövevény. A *köböl* szónál azonban sok körülmény szól a mellett, hogy 1000 körül, 1069-nél azonban nem későbbén átvett német szó. Ez tehát már ófelnémet korszakbeli német nyelvi jövevényt. A *kehely*, *konyha*, *pór*, *szoba* szavakról csak annyi bizonyos, hogy nyelvünkbe 1200 előtt kerültek. Van azonban még egy szó, s ez a *püspök*, amelyről kétségtelen, hogy ófn. korszakbeli, még pedig X. sz.-i átvétel. A *püspök* szóra *Püspöki* helynévben adatunk 1036-ból van (l. Kovács, Ind.). A Deutsch-ung. Heimatsblätter III. 177. lapján részletesen megírtam, hogy a magy. *püspök*, ó-magy. *pispük* az ófn. korszakbeli ó-bajor *piscof* átvétele (vö. SCHATZ, Altb. Gram. 60. §.: *piscof*, *Piscoffesperch*; Kovács, Ind.: *Piscofesdorf*). A magy. szó eredetileg **piskop*-nak hangzott s ebből hangátvetéssel és illeszkedéssel **pisküp* => *pispük*-nek. Ilyen hang-

átvétései alakok e szóból más nyelvekben is vannak ; ilyen a finn *püspa*, 'püspök' < **püspak* < **püskap* (a svédből, vö. svéd *bischof* ; a példára SZINNYEI JÓZSEF figyelmeztetett), s ilyen a szicíliai olasz *vispiku*, 'püspök' (l. MEYER LÜBKE, RomEtWb. : *episcopus* a.). Az ó-magy. **piscop* > **pisküp* azonban csakis egy ófn. korszakbeli *piskof* átvétele lehet. Végül az ófn. -sc- > úfn. -š- (írva -sch-) történetéből is következik, hogy a magy. *püspök* a X. sz.-nál későbbi német átvétel nem lehet.

Felvetett kérdésünkre tehát, hogy melyek a magyar nyelv legrégebbi német jövevényszavai, így felelünk : a legrégebbi a *püspök* szó, ez még a X. sz.-ban került át ; utána következő legrégebbi a *köböl* szó, mert ez 1000 körül, de mindenesetre 1069-ig került át hozzánk. Részben XI., részben pedig XII. sz.-iak : *polgár*, *konyha*, *pór*, *kehely*, *szoba*. E fejtegetésből az is következik, hogy nyelvünkben van, illetőleg vannak ófelnémet korszakban átkerült német szavak. A német jövevényszavak nagy többsége azonban mind később, a XIII. sz.-tól fogva került nyelvünkbe, amint arról én is a MNy. XII, 290—292, 310—319 írtam s amint ugyane tárgyról igen tanulságosan THIENEMANN TIVADAR értekezett.

MELICH JÁNOS.